

Oğuz Oyan

6 Şubat 1947'de İzmir'de doğdu. Temel eğitimini İzmir'de tamamladı. 1969 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesini bitirdi. 1978 yılında Paris-1 Pantheon-Sorbonne Üniversitesi'nde iktisat alanında "Doctorat D'Etat" derecesini aldı. 1999 sonuna kadar Gazi Üniversitesi, 2000-2002 yıllarında Ankara Üniversitesi SBF Maliye Bölümlerinde öğretim üyeliği yaptı.

1992-1994 döneminde İzmir'de Tarih TSKB Genel Müdürlüğü yaptı. 1996-2000 döneminde TÜRK-İŞ'in Araştırma Merkezini yönetti.

1996-2004 yıllarında Türk Sosyal Bilimler Derneği Başkanlığını üstlendi (2016'da yeniden seçildi).

2001-2015 arasında 10 yıl CHP'de Parti Meclisi ve MYK üyeliği yaptı. 2002-2015 yılları arasında üç dönem CHP'den İzmir milletvekili seçildi. 22. Yasama Döneminde Avrupa Akdeniz Parlamenter Asamblesi üyesi, 23. Dönemde (AGİTPA) Türk Grubu üyesi, 24. Dönemde AB Uyum Komisyonu ve Türkiye-AB KPK üyesi olarak görev yaptı.

Oğuz Oyan evli olup ikisi de öğretim üyesi olan Başak ve Ekin'in babasıdır.

Oyan'ın *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye* (2016) kitabı da Yordam Kitap tarafından yayınlanmıştır.

Yordam Kitap: 437 • Vergi-Ordu Sistemleri ve Geçiş Tartışmaları • Oğuz Oyan

ISBN 978-605-172-600-7 • Düzeltme: Didem Gerçek

Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • Sayfa Düzeni: Gönül Göner

Birinci Basım: Mayıs 2023

© Oğuz Oyan, 2023 © Yordam Kitap, 2023

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 44790)

Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat: 3 34110 Cağaloğlu - İstanbul

Tel: 0212 528 19 10 • W: www.yordamkitap.com • E: info@yordamkitap.com

www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

www.instagram.com/yordamkitap

Baskı: Pasifik Ofset (Sertifika No: 44451)

Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1

Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2

34310 Haramidere/İstanbul

Tel: 0212 412 17 77

VERGİ-ORDU SİSTEMLERİ
VE GEÇİŞ TARTIŞMALARI

İÇİNDEKİLER

Önsöz	9
-------------	---

BÖLÜM 1

KAPİTALİZM ÖNCESİ TOPLUMLARDA ORDU TEŞKİL SİSTEMLERİ İLE VERGİ SİSTEMLERİ ARASINDAKİ TARİHSEL İLİŞKİLER ÜZERİNE ..	15
---	-----------

Giriş	17
-------------	----

I. Tarihsel Arka Plan	19
-----------------------------	----

1. Ekonomik Artık: Her Şeyin Başlangıcı	19
---	----

2. Toplumsal İşbölümü ve Devletli Toplumların Ortaya Çıkması ..	23
---	----

II. Yönetimlerin Mali Dayanakları ve Savaşın Finansmanı	33
---	----

1. Yaklaşımın Ana Unsurları	33
-----------------------------------	----

2. Gelir ve Gider Türlerine Toplu Bakış	34
---	----

III. Ordu Teşkil Sistemleri ile Vergi Sistemleri	46
--	----

1. Başlangıç Tespitleri ve Sınıflandırma Denemesi	46
---	----

2. Köylü-Asker Ordusundan Yurttaş-Asker Ordusuna	50
--	----

3. Yurttaş-Asker Ordusundan Ücretli Orduya	57
--	----

4. Yurttaş-Asker + Ücretli Ordudan Eyalet Ordusuna	66
--	----

5. Dengelerin ve Teknolojinin Zorlaması: Daimi ve Eyalet Orduları Karmasına Geçiş	83
--	----

Sonsöz	94
--------------	----

BÖLÜM 2

MEİJİ-OSMANLI-TÜRKİYE: VERGİ POLİTİKASINA İKTİSADİ KALKINMA SORUNSALINDAN BAKIŞ	99
--	-----------

1. Giriş	101
----------------	-----

2. “Meiji Japonya’sı”na Bakış	102
-------------------------------------	-----

3. Osmanlı’da Tarımın Vergilendirilmesi: Benzerlik Var mı?	115
--	-----

4. Türkiye Cumhuriyeti ve Bazı Sonuçlar	121
---	-----

BÖLÜM 3

İMPARATORLUK'TAN CUMHURİYET'E GEÇİŞ DÖNEMİNDE

1950'Lİ YILLARA KADAR ÇİFTLİKLERİN EVRİMİ	129
I. Giriş	131
II. Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yüzylında Çiftliklere Hızlı Bir Bakış	134
1. Yeni Çağ'a Politik ve Ekonomik Düzlemlerde Uyum Biçimleri	134
2. Osmanlı Kırsalında Toplumsal Tabakalaşma ve İşletmelerin Dağılımı	143
III. 1923'ten 1944'e Kadar Cumhuriyet Dönemi: Büyük Toprak Sahipleri Lehine bir Sınıf İttifakı	147
1. Cumhuriyet'in Yeni Devletinin Öncelikleri ve Tarımdaki Sosyal Sınıflar	147
2. İki Savaş Arasında Toprak Reformsuz Yıllar ve Tarımsal Katmanların Evrimi	154
IV. Gecikmiş Bir "Toprak Reformu": Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Uygulaması	161
V. Sonuç: Savaş Sonrası Dönem, Bir Başka Tarihin Başlangıcı	167

BÖLÜM 4

OSMANLI TARIMINDA KAPİTALİZME GEÇİŞ TARTIŞMALARI	175
1. Giriş: Tartışma Zemini	177
2. Toplumsal Formasyon Kavramı	181
3. Mülkiyet İlişkileri-Mülkiyet Biçimleri	184
4. Çiftlikleri Merkeze Alan Bir Yaklaşım Denemesi	186
5. Sonuç	192

BÖLÜM 5

İŞAYA ÜŞÜR VE GEÇİŞ TARTIŞMALARI	195
1. Giriş	197
2. "Takdim"de Pirenne, Sombart, Weber Eleştirisi	199
3. Feodalizmin Tanımı Üzerinde Ayrışma	210
4. Marx'ın Yaklaşımı ve Dobb'un Katkısı	214
5. Sonuç	219

ÖNSÖZ

Bu çalışmada farklı zamanlarda yazdığımız beş makalemiz beş bölüm hâlinde bir araya getirilmektedir. Bu makalelerden/bildirilerden biri 1998’de, diğer dördü ise 2017-2021 döneminde yazılmıştır.¹

- 1 1998’de yazılan makalemiz (bu kitaptaki ikinci bölüm), 1998 yılında Cumhuriyet’in 75. yıldönümü dolayısıyla ODTÜ’de düzenlenen Uluslararası Kongre’ye sunulan ve yayınlanan bildiridir: Oyan Oğuz, 1999, “Meiji-Osmanlı-Türkiye: Vergi Politikasına İktisadi Kalkınma Sorunsalından Bakış”, *Bilanço 1923-1998: “Türkiye Cumhuriyeti’nin 75 Yılına Toplu Bakış” Uluslararası Kongresi, II. Cilt: Ekonomi-Toplum-Çevre*, 10-12 Aralık 1998, İstanbul, s. 41-57.

Bu kitabın birinci bölümünü ve buradaki makalelerin en kapsamlısını oluşturan çalışma, değerli maliyeci meslektaşım Prof. Dr. Nihat Falay’a Armağan kitabında yer almıştır: Oyan Oğuz, 2018, “Kapitalizm-Öncesi Toplumlarda Ordu Teşkil Sistemleri ile Vergi Sistemleri Arasındaki Tarihsel İlişkiler Üzerine”, (edi.) H. Kirmanoğlu, P. Feyzioğlu Akkoyunlu, A. Arıkboğa, B. Ergüder, Prof. Dr. Nihat Falay’a Armağan, Der Yn., İstanbul, s. 157-220.

Ocak 2018’de Girit’te Halcyon Enstitüsü’nün düzenlediği uluslararası sempozyuma sunduğumuz bildiri bu kitabın üçüncü bölümünü oluşturmuştur: Oğuz Oyan, “L’Evolution des Tchiiftliks au Cours de la Période de Transition de l’Empire à la République Jusqu’aux Années 1950”, (“İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Geçiş Döneminde 1950’li Yıllara Kadar Çiftliklerin Evrimi”), *Halcyon Days in Crete Symposium*, 11-13 January 2018.

Fransızca olarak hazırlayıp sunduğumuz bu bildirinin çevirisi de tarafımızca yapılmıştır. Bu Sempozyumun sonuçları İngilizce/Fransızca dillerinde Girit Halcyon Enstitüsü tarafından kitaplaştırılacaktır. Bildirimizin elinizdeki kitapta Türkçe olarak yer almasının Enstitü açısından bir sorun yaratmayacağı teyit edilmiştir. Ayrıca burada yer verilen makale, sunulan bildirinin daha geniş bir versiyonudur.

Dördüncü bölümde yer alan yazı da, “Osmanlı Tarımında Kapitalizme Geçiş Tartışmaları” başlığını taşıyan bir sunuşun yazıya dökülmüş biçimidir. ODTÜ Siyaset Bilimi Topluluğu’nun 7 Mart 2018 tarihinde benimle birlikte Örsan Akbulut, E. Attila Aytekin hocaları da davet ederek düzenlediği panelde sunduğum bu yayınlanmamış bildiri, önemli ölçüde gözden geçirilip genişletilmiştir.

Son bölümde yer verilen makalemiz ise İşaya Üşür’un anısına *Mülkiye Dergisi* için hazırladığımız bir özel dosya içinde yer almıştır. Bu makale de kitaba alınırken genişletilmiştir: Oğuz Oyan, “İşaya Üşür ve Geçiş Tartışmaları”, *Mülkiye Dergisi*, 2021, s. 45/4 s. 1047-1062.

Kitabın yapısına uygun olarak, her bir bölümün kaynakçası bölüm sonlarında sunulmuştur.

Makalelerin ortak noktası, iktisat ve maliye tarihi alanına ve özellikle de Antik ve Orta Çağ toplumlarının askerî-tarımsal-vergisel sistemlerinin karşılıklı etkileşim biçimlerine yönelik olmasıdır. **Öncelikle** ekonomik/tarımsal artık meselesine, Neolitik tarım devrimine, ilk sınıflı toplumların ve devlet yapılarının ortaya çıkışına, toplumsal iş bölümlerinin gelişme çizgisine, vb. hızlı bir bakış atılması gerekmiştir. Daha sonra, kapitalizm öncesi toplumlarda vergi sistemleri ile ordu oluşturma sistemleri arasında bir bağlantı kurulup kurulamayacağı konusuna el atılmıştır. Tarımsal artığın ağırlıklı olduğu bu tür toplumlarda tarım sistemleri ile vergi sistemleri arasında doğrudan/dolaylı çok sayıda bağlantı olduğu bilinmektedir. Bazı savaş vergileri ile savunma/savaş harcamalarının finansmanı da iyi incelenmiş alanlardandır. Yakın tarihimizde yer alan Osmanlı örneği üzerinden de bunlara yabancı olmayabiliriz. Fakat, farklı ordu oluşturma yöntemleri ile vergi sisteminin nicelik ve niteliği arasında bağlantılar kuran ve bunu uzun dönemli bir karşılaştırmalı tarih analizi çerçevesinde ele alan çalışmalar pek yoktur.

Nitekim özgür köylü/özgür yurttaş temelinde kurulan ordular ile yerli ve/veya yabancı paralı askerlere dayalı orduların benzer bir mali sistem çerçevesine sığdırılmaları pek güçtür. Bu farklı ordu tipleri farklı vergi ağırlıkları gerektirecektir. Keza, feodal askerî yükümlülüklere dayalı eyalet/taşra ordularının önemli bir ağırlık kazandığı devlet yapılarının ihtiyaç duyacağı vergi yükü ile hem eyalet ordusunu hem de profesyonel bir ücretli orduyu birlikte barındıran bir devletinki aynı olabilir mi?

Üstelik bütün bunların somut tarihsel toplumlar düzlemine taşındığında ne büyük bir çeşitlilik arz edeceği; kaldı ki her somut toplumsal formasyonun kendi içinde kuruluş, serpilme ve çözülme dönemlerinde farklı yapılanmaların ortaya çıkabileceği; hatta Roma-Doğu Roma/Bizans “devamlılığında” görüldüğü üzere Antik ve Orta Çağlar boyunca sürebilen bir toplumsal formasyonda

kölecî-feodal üretim tarzlarının birbirini izlediği bir tarihsel ortamın oluşabileceği dikkate alınmak durumundadır.

Ayrıca bu toplumların gelişme dinamiklerinde teknolojik gelişmelerin, atın bir üretim ve savaş aracı olarak devreye girmesinin, demografik yapıların/değişimlerin oynadığı roller ve bütün bunların emek verimliliğini/tarımsal artığın hacmini, savaş stratejilerini etkileme dereceleri gibi konulara mümkün olduğunca girilmesi gerekecektir.

“Kapitalizm öncesi toplumlar” denilerek bir tür zaman/nitelik sınırlaması yapıldığında bile karşımıza başa çıkılması pek güç bir uçsuz bucaksız araştırma nesnesi çıkmış olacaktır. Dolayısıyla, mekân ölçeğinde de bir sınırlandırmaya ihtiyaç duyulacaktır. Bu çalışmada bu sınırlama Akdeniz coğrafyasıyla, hatta burada hüküm sürmüş devletlerin simgesel bazı tarihsel örnekleriyle yapılmıştır. Bu bağlamda Hititler, Antik Yunan, Antik Roma, Doğu Roma/Bizans, Franklar ve Osmanlıların tarımsal-askerî-mali sistemlerinden örnekler verilmesiyle yetinilmiştir (bir makalenin olağan boyutları çok aştığı için önemli bir örnek olan Antik Mısır dahi kapsamamıştır).

Kamu gelirleri sisteminin ve bunları tahsil yöntemlerinin bir bütün olarak ele alınıp bunlardaki tarihsel değişimlerin belirli ordu teşkil sistemleri ve bunlardaki dönüşümlerle ilişkilendirilmesi hem bir soyutlamayı gerektirmekte hem de doğrusal olmayan oldukça karmaşık bir ilişki türüne karşılık gelmektedir. Bu ilişkilendirmeleri, somut tarihsel formasyonlar bağlamında bin yıllık süreçler çerçevesinde temellendirebilmek ise, maliye tarihi açısından ufuk açıcı yeni bir çalışma alanına işaret etmektedir. Bu bakımdan, burada yer alan çalışmamız bir giriş denemesi olarak görülür ve yeni çalışmaları tahrik edebilirse amacına ulaşmış sayılacaktır.

İkinci bölümde, Japonya’da 1868-1912 Meiji döneminin ortaya çıkışını hazırlayan tarihsel koşullar kısaca ele alındıktan sonra, kapitalizme geçişi hızlandırıcı bir rol oynayan “Meiji Devrimi”nin

temel özellikleri incelenmektedir. Üstyapıda evrimci, ekonomik temelde ise “devrimci” sayılabilecek olan Meiji dönüşümü modern (kapitalist) Japonya'nın inşasında belirleyici bir öneme sahip olmuştur. Bu dönemin temel iktisat politikası aracı, tarımın uzun vadeli potansiyel verimini esas alan bir arazi vergisi olmuştur. 20. yüzyıl ortasına doğru önemi azalmakla birlikte bu vergi tarımsal ekonomik artığın sanayiye aktarılmasında, başka açıdan ise iktisadi kalkınmanın finansmanında etkili bir araç olabilmiştir.

Peki, Japonya'nın çağdaşı Osmanlı Devleti açısından Meiji dönemi ile çakışan aynı yarım yüzyılda neler olmuştu? Aslında Osmanlı Devleti de aynı dönemde ulaştırma ve maliye sistemlerini modernleştirerek eskiye göre daha fazla tarımsal artığın merkezileştirilmesini sağlayabilmişti. Ama iki temel sorunu vardı: Birincisi, devletin ciddiye alınabilecek bir sanayileşme politikası bulunmuyordu; alttan gelen bu yönde güçlü bir dalga da yoktu. Kaldı ki bu yönde bir eğilim hem yukarıdan hem aşağıdan ortaya çıkmış olsaydı bile, 19. yüzyılın son çeyreğinde giderek daha fazla mali bağımlılığın cenderesine sıkışan, ödenemeyen Osmanlı dış borçlarını tahsil üzere kurulan Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Osmanlı maliyesinin etki alanını iyice daraltmasına ses çıkaramayan, savaş ve saray harcamalarının baskısından kurtulamayan bir Osmanlı düzeninden hayır gelmesi beklenemezdi.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1920'ler ve 1930'lardaki kuruluş dönemlerinde ise bu soruna farklı yanıtlar verilecek ve hem birinci sanayi devriminin hem de kalkınmanın finansmanında tarım ve tarım dışı araçlar kullanılmaya çalışılacaktır. Bütün bunlar, anti-feodal hukuki, idari ve kültürel devrimlerin içiçe geçtiği yoğun bir kesintisiz “inkılaplar” dönemine koşut olarak ortaya çıkabilecektir. 1923 Atatürk devrimi birçok bakımdan 1868 Meiji Devrimi'nden daha radikal olmasına karşın, sermaye birikiminin tarihsel kaynakları bakımından çok daha geriden gelmiştir.

Üçüncü bölüm, Osmanlı tarımında kapitalizme geçişte çiftliklerin oynadığı role ayrılmıştır. Bu bölümde 16. yüzyıldaki ilk çift-

lik dalgasına da yer verilmekle birlikte, asıl 19. yüzyıldaki evrime ve oradan da 20. yüzyıla ve Cumhuriyet dönemine taşınan çiftlik yapılarına ve bunların siyaset düzlemindeki etkilerine yoğunlaşmıştır. 1920’lerden itibaren çok önemli siyasi ve iktisadi değişimlere konu olmasına ve kapitalizme geçişin önünü radikal hukuk devrimleriyle açmasına karşın, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Jakoben sayılabilecek kurucu devrimci kadroları, köklü bir toprak reformuna girişebilecek gücü kendilerinde görememiştir. İki savaş arasında Osmanlı’dan kopan bütün Balkan devletlerinde (ve elbette Sovyetler Birliği Cumhuriyetlerinde) az veya çok radikal toprak reformlarına girişilmişken, Türkiye bunların olumsuz istisnasını oluşturmuştur. 1945’te girişilen ve çok gecikmiş olduğu kadar çok da törpülenmiş olan bir “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu”nun da doğru dürüst uygulanma olanağı bulunamayacaktır. Tam tersine, 1950’de kurucu siyasi iktidarın değişmesinde tarımın hâkim sınıfı olan büyük çiftlik sahiplerinin önemli payları olacaktır. Nitekim 1950 Tarım Sayımı’nın sonuçlarına bakıldığında, Türkiye’de büyük toprak mülkiyetlerinin görece öneminin hâlâ ne kadar önemli olduğu görülebilmektedir.

Aynı konunun uzantısı olarak düşünülebilecek olan **dördüncü bölümde**, Osmanlı döneminin çiftlik hareketine “kapitalizme geçiş tartışmaları” bağlamında dönülmektedir. Bu bölümün ilk kısmında aynı zamanda feodalizme ve Asya üretim tarzına ilişkin tartışmaların 1960’larda ve 1970’lerde gecikmiş bir biçimde Türkiye’nin akademik ve siyasi ortamına giriş yapması üzerinde durulmaktadır. Bu tartışmaların temel kaynakların yetersiz çevirisi/okunmasına bağlı olarak yetersiz bir birikimle yapılmasının yol açtığı sorunların başında ise, Osmanlı Devleti’nin feodal mi yoksa Asyatik mi sayılması gerektiği konusunun akademik bir tartışmadan ziyade siyasi konumlanmalara göre yapılan kısır tartışmalara malzeme olması gelmiştir. Üzücü olan, bu konuda 1980’lerde kalem oynatanların bir bölümünün dahi bu sığ tartışma düzeyini aşabilecek çabayı yeterince göstermemesi olmuştur

denilebilir. Bu bölümde, daha önce ayrıntılarıyla işlediğimiz bu konuya yeniden dönme fırsatı bulunmaktadır.

Beşinci ve son bölüm, 2020 yılında yitirdiğimiz değerli dostumuz ve meslektaşımız İşaya Üşür'ün 1992 gibi geç bir tarihte Türkçe olarak yayınlanan Maurice Dobb'un *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler* başlıklı başyapıtına yazdığı, “Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler’ ve Geçiş Tartışmaları: Bir Takdim” başlığını taşıyan çok kapsamlı makalesinin eleştirel analizine ayrılmaktadır. Burada, *Mülkiye Dergisi*'nde yayınlanan makalemizin Sombart ve Weber analizleri üzerinden genişletilmiş bir versiyonu sunulmaktadır.

İşaya Üşür 1980'lerde sürdürülen tartışmalara katılmamakla birlikte, M. Dobb'un kitabının 1950'lerde Marksist tarihçiler arasında yol açtığı geçiş tartışmalarını iyice sindirerek ve geniş bir kaynak taraması yaparak konuya girmiş gözükmektedir. Bizim değerlendirmelerimiz de İşaya Üşür'ün “Takdim” yazısında dile getirdiği görüşlerin ve eleştirilerin büyük bölümüyle örtüşmektedir. Buna karşılık, feodalizmin tanımı üzerine ayırdığı geniş bölümün bazı çelişkili sonuçlarıyla hemfikir olamıyoruz ve bunun nedenlerini de bu bölümde ayrıntılı olarak belirtiyoruz.

Sonuç olarak kapitalizme geçiş sorunsalı ucu açık bir tartışma konusudur, ama ne yazık ki sevgili İşaya ile bu tartışmayı artık sürdürebilecek durumda değiliz. Bununla birlikte İşaya Üşür'ün bu kapsamlı makalesi birçok tartışmayı kışkırtacak nitelikte kalıcı bir entelektüel miras olarak akademik yazında yerini almıştır.

BÖLÜM 1

KAPİTALİZM ÖNCESİ
TOPLUMLARDA
ORDU TEŞKİL SİSTEMLERİ İLE
VERGİ SİSTEMLERİ ARASINDAKİ
TARİHSEL İLİŞKİLER ÜZERİNE

Giriş

Sınıflı toplumlar ve devlet ortaya çıktığından beri, gerek devletli yapının sağladığı ayrıcalıkları (esas olarak iç ekonomik artışı güvenceye alma ve paylaşımına yön verme ayrıcalığını) korumak, gerekse dış artık-ürüne el koyma olanaklarını kullanabilmek için, devleti kontrol eden sınıfın kendi denetimindeki silahlı güçlere her zaman gereksinimi olmuştur.

Bu silahlı güçlerin nasıl temin edileceğinden hangi örgütlenme modeline sahip olacağına, hangi sayıda ve hangi donanım düzeyinde olacağından bu donanımın kim(ler) tarafından (örneğin askerî yükümlülük taşıyanlarca mı yoksa devletçe mi) sağlanacağına; savaş döneminin geçici bir askerî gücüne mi yoksa barış döneminde de kalıcı olacak bir teşkilat yapısına mı ihtiyaç duyulacağına veya daha karmaşık bir devlet yapısında bu iki amaca göre ayrı ayrı tanımlanmış farklı ordu sistemlerinin (ve belki de birbirine karşı dengeleyici unsurlar olarak) eşanlı olarak mı görev yapacağına; ücretli bir ordunun mu yoksa askerî yükümlülüklerle bağlanmış *beneficiumlar* üzerinden elde edilecek bir ordunun mu daha işlevsel olacağına veya belki de bir hizmet yükümlülüğü ordusunun hem mali hem de toplumsal açıdan daha az sorunlu mu olacağına dair ve buna benzer bir dizi soruya yanıt aranabilir. Bu, kapsamlı bir araştırma alanıdır ve son zamanlarda üzerinde artan sayıda çalışma yapılmaktadır.

Doğrudan çalışılmayan bir alan ise, ordu teşkil sistemleri ile vergi sistemleri (ve hatta kamu maliyesi) arasındaki karşılıklı belirlenmelerdir.¹ Özellikle kapitalizm öncesi (pre-kapitalist) toplumlarda bu ilişkinin çok daha belirgin bir biçimde ortaya çıktığını ileri sürebiliriz.

1 Burada "sistem" terimi, sistemli bir biçimde tasarlanmış bütünsel yapılara değil, tarihi olarak farklı zamanlarda ortaya çıkmış oldukça dağınık parçaların yanyana gelmiş hâline gönderme yapmaktadır.

Peki bu ilişki çağlar boyunca nasıl gelişti? Doğrusal bir ilişki-den söz edilebilir mi? Yani kabile toplumunun çoban/köylü-asker ordusundan eyalet ordusuna, oradan ücretli orduya, nihayet hizmet yükümlülüğü ordusuna doğrudan bir geçiş var mıdır yoksa (kapitalizmin bugünkü aşamasında yeniden profesyonel orduların gündeme gelmesi örneğindeki gibi) inişli çıkışlı bir seyir mi söz konusudur? Peki bu gelişmeler, üretim tarzlarından, onların farklı aşamalarındaki birikim süreçlerinden ve toplumsal ilişkiler bütününden bağımsız mıdır?

Somut ekonomik ve toplumsal formasyonların yaşandığı tarihsel süreçler bakımından durum nasıldır? Örneğin Antik Yunan ve Romada, Erken Orta Çağ Frank Devleti'nde, Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve olgunluk dönemlerinde, askerlik edimini yerine getirmeyenlerin ödemek zorunda kaldıkları ve vergi-bağış-ceza biçimlerini alabilen çeşitli yükümlülükleri çağlar ötesinden birbirine yakınlaştıran/benzeştiren üst siyasal veya sistemsel mantık nedir?

Bu sorunun da ele verdiği gibi, ucu açık bir sınırsızlık alanında kaybolmamak için, makalenin zaman boyutunu kapitalizm öncesi çağlarla sınırlamak, mekân boyutunu ise bu çağlardaki Akdeniz coğrafyasıyla sınırlamak kaygısıyla yola çıkılmıştır. Ama bu kadarı bile başa çıkılmaz bir tarihsel zenginliği barındırdığı için, sınırlı sayıdaki somut toplumsal formasyondan, bu bağlamda, Hititler, Antik Yunan, Antik Roma, Doğu Roma/Bizans, Franklar ve Osmanlılardan örnekler verilmesiyle yetinilmiştir.

Daraltılmış kapsamına rağmen ele alınan konu, hemen fark edileceği gibi, bir makalenin boyutlarını çok aşan çok katmanlı inceleme alanlarına el atma iddiasını taşımaktadır. Bu nedenle bu iddiayı ve oluşabilecek beklentileri de sınırlayarak, söz konusu tartışma alanlarına belki sadece bir giriş mahiyetinde mütevazı bir denemenin/katkının söz konusu olacağını peşinen belirtmekte yarar bulunmaktadır.

I. Tarihsel Arka Plan

1. Ekonomik Artık: Her Şeyin Başlangıcı

Ekonomik artık oluşmadan, yani emek üretkenliği bir ekonomik artık üretebilecek ve bunu istikrarlı kılabilecek bir düzeye ulaşmadan sınıflı toplumlara geçilemezdi. Dolayısıyla ne devlet ne ordu ne de herhangi bir mali/vergisel yapı tezahür edemezdi. Bunu, insanlığın ilerleme yönünde attığı önemli bir adım olarak görmek gerekir.² Erken Neolitik'teki tarım devrimi, ekonomik artık üretiminde bir sıçramaya denk düşmekteydi. Dolayısıyla, avcı-toplayıcı toplumların onbinlerce yıldır devam eden sürekliliğinde bir kırılma eşiğini temsil ediyordu.

Ama insan topluluklarının tarım devrimi sonrasında doğal süreçlerin denetimine girişmesinden önce bile, yani avcılık ve toplayıcılık aşamasında bile, bir ekonomik artık üretiminin başlangıcından söz edilebilir. Tarım devrimi öncesine, MÖ 10 binlere tarihlenen Göbeklitepe'de tapınak türü büyük kamusal yapıların ortaya çıkması başka türlü açıklanamaz. Avcılık, balıkçılık ve toplayıcılıkta ürünlerin saklanması ve depolanması koşullarının iyi kötü sağlandığı anlardan itibaren, günlük tüketim ihtiyaçlarını aşan belirli bir artığın biriktirilmesini mümkün kılan koşulların da ortaya çıkmaya başladığını düşünebiliriz.³ Bu da topluluğun bir bölümünün belirli süreler için doğrudan üretimden (avcılık, balıkçılık ve toplayıcılık ve buna ilişkin araç gerecin imali) çekilerek temel ihtiyaçlar dışı bir faaliyete hasredilmesi için uygun koşulların oluşması demektir. Ancak bunun, tarım devrimi öncesinde, oldukça istisnai ve istikrarsız nitelikte olduğunu öne sürmek yanlış olmaz. Bu bakımdan kararlı bir ekonomik artık elde edil-

2 Dolayısıyla burada Harari (2015) gibi popüler tarih yazarlarının tarım devrimini insanlığın başına gelmiş en büyük felaket olarak nitelendirmesi gibi spekülasyonlu yaklaşımlarla herhangi bir işimizin olmadığını daha başlangıçta belirtmiş olmaktadır.

3 İlkel bir ön-hayvancılığın tarım devrimini biraz daha geriye çekme olasılığını da dışlamadan elbette.

mesinin ancak tarım devrimiyle birlikte başarılabilirdiğini, bunun dahi doğal koşullara aşırı bağımlılık nedeniyle inişli çıkışlı bir yol izlediğini kabul etmek gerekir.

Neolitik devrim, her şeyden önce tarımsal devrim demektir. Bitki ve hayvanlar, insana güneş enerjisini kimyasal enerjiye dönüştürme olanağı verir. Tarım devrimiyle birlikte, avcılık-toplayıcılık dönemine kıyasla, bu enerjinin daha büyük ölçeklerde elde edilmesi ve depolanabilmesi olanakları elde ediliyordu. Tarımsal artık kavramını önemli bir başlangıç eşiği sayıyorsak, “tarımın, belirli bir toprak alanının besleyici kapasitesini arttırarak ve böylece insan topluluklarının çoğalmasına izin vererek insan çabasının ekonomik etkinliğinin hızla artışına yol açtığı” (Rosier, 1968: 20)⁴ noktasından hareket etmemiz gerekir. Bu aynı zamanda yaşamak için gerekli birim doğal alanın azalması da demektir.

Başlangıcı MÖ 8000'lere (Çatalhöyük) tarihlenebilecek olan tarım devriminin sonuçları sadece ekonomik olmadı; toplumların örgütlenme ve işbölümü biçimleri de artık eskisi gibi olamayacaktı. Daha fazla nüfusun beslenebilmesi kadar önemli olan bir şey de doğrudan üretimin dışında kalabilecek bir nüfusu besleyebilecek biçimde bir toplumsal tabakalaşmanın olanak dâhiline girmiş olmasıydı. Böylece tarımsal faaliyet dışındaki üretken faaliyetlerin (zanaat, madencilik gibi) ve üretken olmayan faaliyetlerin (ticaret, taşımacılık gibi), devletlerin ortaya çıkışına bağlı olarak da yönetici sınıfların ve kuşkusuz askerlerin ve vergi tahsildarlarının, parazit sınıfların ve bunların bağımlılarının/korunuklarının, ama aynı zamanda öğretmen, filozof, mimar, vb. gibi mesleklerin ortaya çıkışına izin veren bir yeni tarihsel süreç başlamış oluyordu.

Vurgulanması gereken bir nokta da ekonomik artışın binlerce yıl boyunca esas olarak bir **tarımsal artıktan** ibaret kalacağıdır. Bu

4 Avcı-balıkçı-toplayıcı topluluklarda nüfus yoğunluğunun kilometrekare başına bir kişiyi asla geçemeyeceği hesabı yapıldığına göre, tarım öncesi dünya nüfusunun 20 milyonu aşması mümkün olamazdı (Rosier, ibid).